

Приоритеты научной ценности особо охраняемых природных территорий Полесья: материалы междунар. научно-практич. семинара, 20 февраля 2014 г., Чернигов, Украина. – Чернигов, 2014. – 96 с.

В сборник включены программа международного научно-практического семинара и доклады участников из Украины, Беларуси, России и Польши. Доклады посвящены биологическим и ландшафтным особенностям особо охраняемых природных территорий Полесья, редким видам биоты и соэкологически ценным растительным сообществам. Издание рассчитано на научных сотрудников, специалистов лесного хозяйства и природоохранных учреждений, преподавателей и студентов.

До збірки включені програма міжнародного науково-практичного семінару та доповіді учасників з України, Білорусі, Росії та Польщі. Доповіді присвячені біологічним та ландшафтним особливостям природно-заповідних територій Полісся, рідкісним видам біоти та соэкологічно цінним рослинним угрупованням. Видання розраховане на наукових співробітників, фахівців лісового господарства та природоохоронних установ, викладачів і студентів.

Редакционная коллегия: д.б.н., проф. Лукаш А.В., к.б.н., доц. Карпенко Ю.А., к.б.н. Кириенко С.В.

Рекомендовано к печати кафедрой экологии и охраны природы Черниговского национального педагогического университета имени Т.Г. Шевченко и научным советом Черниговской ОО Всеукраинской экологической лиги

© Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г. Шевченко, 2014.
© Черниговская ОО ВЕЛ, 2014

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОГРАММА МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «ПРИОРИТЕТЫ НАУЧНОЙ ЦЕННОСТИ ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ПОЛЕСЬЯ»	5
ДОКЛАДЫ УЧАСТНИКОВ СЕМИНАРА.....	6
<i>Андриенко Т.Л., Лукаш А.В.</i> Проблема выделения редких растительных сообществ Полесья.....	6
<i>Баданина В.А., Карпенко Н.И.</i> До варіабельності ознак <i>Doronicum hungaricum (Sadl.) Reichenb. fil. (Asteraceae)</i>	10
<i>Бузунко П.А., Левченко І. К.</i> Созологічно цінні рослини Семенівського району Чернігівської області та їх поширення на природно-заповідних територіях.....	12
<i>Григораш А. В.</i> Агробіостанція ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка як осередок культивування раритетних видів лісових фітоценозів	17
<i>Дайнеко Н.М., Тимофеев С.Ф.</i> Накопление цезия-137 травяными кормами поймы р. Сож и сеяними лугами Чечерского района Гомельской области после катастрофы на ЧАЭС.....	21
<i>Карпенко Ю. О.</i> Сучасна мережа лісових природно-заповідних територій поліської частини Чернігівської області.....	25
<i>Кириенко С.В., Жадько С.В.</i> Оцінка фіторізноманіття лучних екосистем Дніпровського екокоридору в межах проєктованого Дніпровського НПП (Україна) та республіканського заказника «Дніпро-Созький» (Білорусь).....	34
<i>Кириленко Л.І., Попруга В.М.</i> Особливості створення і функціонування екологічних стежок на природно-заповідних територіях.....	38
<i>Коломійчук В. П., Винокуров Д. С.</i> Попередній продромус рослинності класу <i>Festuco-Brometea</i> БЗАМ на території України та Росії	41
<i>Лобань Л.О., Дідик Л.В.</i> Шляхи оптимізації природно-заповідного фонду межиріччя Остер–Удай (Чернігівська обл.).....	44
<i>Мачульський Г.М.</i> Ґрунтовий покрив проєктованого Дніпровського національного парку	47

У Семаківській ЗОШ Ріпкинського району з метою природоохоронного й екологічного виховання учнів проводяться різноманітні екскурсії в заповідні куточки Ріпкинського району, в тому числі і по екологічній стежці «Первоцвіти». На маршруті екологічної стежки учні вчать бачити красу природи, але й розуміти проблеми довкілля. Гуртківці виконують практичні завдання екологічного спрямування і отримують задоволення від власної компетентності. Здається, можна бути впевненими, що школярі, котрі працювали екскурсорами на екологічній стежці кілька років надовго збережуть любов до історії та природи рідного краю, і не допустять її збідніння внаслідок некомпетентних дій з боку дорослих.

Природно-заповідні території, які можна відвідувати лише у супроводі екскурсора, мають меншу пропускну здатність і призначені для відвідування студентами та учнями з навчальною метою (гідрологічні заказники загальнодержавного значення «Болото Мох», «Болото «Гальський мох», ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Замглай»).

Природно-заповідні території вузького кола відвідувачів через свої особливості мають невелику пропускну здатність і призначені для відвідування лише з метою проведення наукових досліджень (загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення «Каморетський»).

Для екологічних стежок, що проходять на території природно-заповідного фонду слід розрахувати психокomorфту ємність та стійкість середовища до витоуптування.

Психокomorфту ємність показує кількість відвідувачів, що можуть пройти одноденним маршрутом без заважання один одному. Розраховується психокomorфту ємність (Є) за формулою А.Б. Широкова:

$$Є = (C - Ч) / (3 + 1) \cdot n$$
, де С – тривалість світлового дня, Ч – час проходження стежки, 3 – час максимальної зупинки, n – чисельність групи (оптимальна чисельність групи 20 чоловік).

Як видно з формули, психокomorфту ємність тим більша, чим більші чисельність групи і світловий день і чим менші час зупинки і проходження стежки. Тривалість світлового дня залежить від пори року, час проходження маршруту і час максимальної зупинки визначаються особливостями об'єкта спостереження. Так, для спостереження за активними видами тварин чисельність групи має бути мінімальною.

Стійкість середовища до витоуптування залежить, в основному, від особливостей рослинного покриву. Найменш стійкими до витоуптування є сухі та перезволожені ділянки (соснові ліси лишайникові, сфагнові болота). На таких ділянках кількість відвідувачів має бути обмеженою. Для евтрофних боліт та водойм з рідкісними угрупованнями рослин (водяного горіху плаваючого, сальвінії плаваючої, латаття сніжно-білого) з огляду на їх

вразливість рекомендується візуальний огляд без проходження маршруту територією цих біогеоценозів.

Отже, при створенні екологічних маршрутів на природно-заповідних територіях потрібно враховувати доступність для туристів, коло відвідувачів, психокomorфту ємність та стійкість середовища до витоуптування.

ПОПЕРЕДНІЙ ПРОДРОМУС РОСЛИННОСТІ КЛАСУ *FESTUCO-BROMETEA* БЗАМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

Коломійчук В. П.

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління (Україна)

Винокуров Д. С.

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (Україна)

Класифікації степової рослинності берегової смуги Азовського моря (БЗАМ) на території України та Росії в останній час приділено достатньо уваги. Розроблені її засади, що наведені у роботах В.Б. Голуба, Д.В. Дубини, О.М. Дьоміної, В.В. Корженевського, В.А. Соломахи та О.В. Тищенко, лише частково дозволяють з'ясувати синтаксономію степової рослинності Лівобережного степу, Криму та Приазов'я зокрема [1–3, 5–7].

Згідно з геоботанічним районуванням Приазов'я розташоване у трьох смугах Чорноморсько-Азовської степової підпровінції Понтичної провінції: а) різнотравно-типчачово-ковилової (Приазовський та частина Керченсько-Таманського геоботанічних округів) – територія Керченського півострова від миса Зюк до м. Керч, Таманського півострова та Східного Приазов'я до м. Приморсько-Ахтарськ і далі на північ вище смуги ТКС – вздовж узбережжя Таганрозької затоки від с. Єйське укріплення – с. Шабельське Щербинівського району до м. Маріуполь; б) типчачово-ковилової (Дніпровсько-Азовський, Азово-Сгорлицький та частина Керченсько-Таманського геоботанічних округів) – територія Кримського (Керченського) Приазов'я від миса Зюк до с. Кам'янське Ленінського району АР Крим на півдні БЗАМ, територія Єйського півострова (від м. Єйськ до м. Приморсько-Ахтарськ), територія Північного Приазов'я від Утлюцького лиману до м. Маріуполь; в) смугі полиново-злакових степів (Присиваський геоботанічний округ) – територія затоки Азовського моря – Сиваш.

Розроблена нами для берегів Азовського моря класифікація степової рослинності здійснена на основі власних геоботанічних досліджень з 2008 по 2013 рр. на території 3 областей України (Донецької, Запорізької та Херсонської), АР Крим, Ростовської області та Краснодарського краю РФ, а також матеріалів опублікованих по синтаксономії степової рослинності

Приазов'я іншими авторами [1–3, 5, 7]. Для порівняння та виявлення місця рослинності БЗАМ в системі класу *Festuco-Brometea*, також були використані описи з інших територій України, РФ, Центральної та східної Європи. При вивченні рослинності застосовували класичні ботанічні методи: детально-маршрутний та напівстаціонарний. Розміри пробних ділянок варіювалися від 50 до 100 м². Загальна база даних була створена за допомогою програми TURBOVEG 2.0, і включила 2336 описів (зокрема, 478 власних описів з території БЗАМ, 100 – інших авторів з досліджуваного регіону, 1758 – з інших територій). Власне класифікацію рослинних угруповань БЗАМ здійснювали на основі підходу Браун-Бланке за допомогою програми Modified TWINSPAN з пакету програм JUICE 7.0.

Справжньостепові зональні угруповання (з домінуванням *Agropyron pectinatum* (M. Bieb.) Beauv., *Festuca valesiaca* Gaudin, *Stipa capillata* L., *S. brauneri* (Pacz.) Klokov, *S. lessingiana* Trin. et Rupr., *S. ucrainica* P. Smirn. тощо) на території, прилеглий до берегової зони Азовського моря, трапляються, як правило, зрідка, адже їх стабільні плакорні екотопи (у Північному, Східному Приазов'ї та Присивашші, у меншій мірі – Кримському та Таманському Приазов'ї) були розорані протягом ХХ ст., найчастіше майже до краю уступу. Незначні залишки цих угруповань тепер мають вигляд стрічкоподібних смуг, що прилягають до берегового уступу. Також вони поширені на схилах балок, які прорізають приморські береги. На частині територій, прилеглих до берегової зони (зокрема на абразійно-обвальних берегах), вони зовсім зникли або замінені на різновікові (переважно злаково-лутигові) перелоги.

Проведений аналіз показав, що степова рослинність БЗАМ класу *Festuco-Brometea* представлена 1 порядком, 4 союзами, 12 асоціаціями, 2 субасоціаціями та 1 угрупованням.

Festuco-Brometea Braun-Blanquet et Tüxen ex Soó 1947

Festucetalia valesiaca Braun-Blanquet et Tüxen ex Braun-Blanquet 1949

Artemisio-Kochion prostratae Soó 1964

Agropyro cristati-Kochietum prostratae Zólyomi 1958

Goniolimoni taurici-Poetum angustifoliae Tyshchenko 1996

Artemisio tauricae-Festucion valesiaca Korzhenevskij et Kljukin ex Dubyna et al. in Dubyna et Dziuba 2007

Ferulo orientali-Agropyretum pectinati Tyshchenko 2000

Agropyro pectinati-Artemisietum taurici ass. nov. prov.

com. *Artemisia santonica*

Tanaceto millefolii-Galatellion villosae all. nov. prov.

Stipo brauneri-Bromopsidetum cappadocici ass. nov. prov.

S.b.-B.c. jurineosum stochaedifoliae subass. nov. prov.

S.b.-B.c. typicum

Stipo lessingiana-Dichodonetum viscidum ass. nov. prov.

Stipo capillatae-Agropyretum pectinati ass. nov. prov.

Ephedro distachii-Stipetum capillatae ass. nov. prov.

Tanaceto millefolii-Salvietum nemorosae Krasova et Smetana 1999

Stipo ucrainicae-Agropyretum pectinati Tyshchenko 1996

Marrubio praecoci-Stipion lessingiana all. nov. prov.

Salvio nemorosae-Elytrigietum intermediae Tyshchenko 1996

Plantagini stepposae-Stipetum pulcherrimae Solomakha 1995

Союз *Artemisio-Kochion prostratae* охоплює найбільш трансформовані степові ділянки БЗАМ, переважно внаслідок випасу. Угруповання союзу характеризуються наявністю значної кількості видів, толерантних до цього фактору, а також участю рудеральних, в тому числі деяких інвазійних видів. Союз *Artemisio tauricae-Festucion valesiaca* представляє засолені полиново-злакові степи, поширені переважно в Присиваському геоботанічному окрузі. Його угруповання характеризуються найбільш збідненим флористичним різноманіттям. Угруповання союзу *Tanaceto millefolii-Galatellion villosae* охоплюють справжньо-степові угруповання у підзоні типчакково-ковилкових степів. Характеризуються невисоким флористичним багатством, а також незначною участю різнотрав'я. Вони мають найбільше поширення на території БЗАМ. Союз *Marrubio praecoci-Stipion lessingiana* охоплює найбільш багаті справжні різнотравно-типчакково-ковилкові степи. Його угруповання незначно поширені у північно-східній частині досліджуваної території, переважно по берегам Таганрозької затоки.

Детальна характеристика виділених, в тому числі новоописаних синтаксонів, буде наведена у найближчих публікаціях.

Слід відмітити, що до складу степової рослинності берегової зони Азовського моря належить 6 рідкісних формацій (*Stipeta brauneri*, *S. capillatae*, *S. borysthonicae*, *S. lessingiana*, *S. pulcherrimae*, *S. ucrainicae*), які занесені до третього видання «Зеленої книги України». Для їх охорони в Українському Приазов'ї створені природний заповідник «Казантипський», 3 національних природних парки («Меотида», «Приазовський», «Азово-Сиваський»), 2 регіональних ландшафтних парки («Караларський» і «Калинівський»), низка заказників («Обіточна коса», «Арабатський», «Осовінський степ»). У межах Російської частини Приазов'я степи класу *Festuco-Brometea* охороняються у пам'ятниках природи («Озеро Ханське», «Довга коса»). Перспективними заходами щодо охорони степів є створення обґрунтованих нами раніше заказників «Ак-Монайський прибережний комплекс» (АР Крим), «Арабатський степ» (Херсонська обл.), «Бердянський степ» (Запорізька обл.), «Ляпинські кручі» (Донецька обл.).

Література

1. Демина О. Н. Закономерности распределения и развития растительного покрова степей бассейна Дона (в границах Ростовской области // Автореф. ... дис. докт. биол. наук. (03.02.01. – «ботаника»). – Москва, 2011. – 50 с.
2. Гречушкина Н. А. Растительные сообщества класса *Festuco-Brometea* Br.-Bl. et Tx. ex Soó 1947 на Азовском побережье России / Гречушкина Н. А., Сорокин А. Н., Голуб В. Б. // Матер. IX междунар. науч.-практич. конф. «Татищевские чтения: актуальные проблемы науки и практики. Актуальные проблемы экологии и охраны окружающей среды». – Тольятти: ВУиТ, 2012. – С. 50–56.
3. Дубина Д. В. Синтаксономія рослинності островів Азово-Сиваського національного природного парку. Класи *Festuco-Brometea*, *Agropyretea repentis*, *Chenopodietea*, *Artemisietea vulgaris* / Дубина Д. В., Дзюба Т. П. // Черномор. ботан. журн. – 2007. – Т. 3, №1. – С. 30–43.
4. Коломійчук В. П. Ковилові стеги берегової зони Азовського моря / Коломійчук В. П., Щербаков Д. В., Малаков П. В. // Біологічний вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. – 2011. – № 1. – С. 22–27.
5. Корженевский В. В. Продромус растительности Крыма (20 лет на платформе флористической классификации) / Корженевский В. В., Багрикова Н.А., Рыф Л. Э. [и др.] // Бюлл. НБС. – 2003. – Вып. 186. – С. 32–63.
6. Соломаха В. А. Синтаксономія рослинності України. Третє наближення. – Київ: Фітосоціоцентр, 2008. – 296 с.
7. Тищенко О.В. Рослинисть приморських кіс північного узбережжя Азовського моря. – К.: Фітосоціоцентр, 2006. – 156 с.

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ МЕЖИРІЧЧЯ ОСТЕР–УДАЙ (ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ.)

Лобань Л.О., Дідик Л.В.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя (Україна)

Територія межиріччя – це плескато-хвиляста рівнина, розчленована долинами річок Остер та Удаю та їх приток: В'юниця та Галка. Природна рослинність займає близько 20–22 % території. За геоботанічним районуванням, регіон досліджень знаходиться у Європейсько-Сибірській лісостеповій області, Східноєвропейській провінції, Лівобережнопридніпровській підпровінції та двох округах – Роменсько-Полтавському (в Прилуцько-Лохвицькому районі) та Бахмацько-Кременчуцькому (в Бобровицько-Бахмацькому районі) – Європейсько-

Сибірській лісостеповій області, Східноєвропейській провінції, Лівобережнопридніпровській підпровінції.

Існуюча мережа природно-заповідних територій межиріччя включає 11 територій та об'єктів (загальна площа 4644,3 га, що становить 5,4 % від площі регіону) – це дещо більше, ніж по Україні в цілому (5 %). Площа природно-заповідного фонду в Чернігівській області становить 243,2 тис. га (7,6 %).

Структура природно-заповідного фонду, на території межиріччя представлена чотирма категоріями: заказники, пам'ятки природи, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва (Парк Ніжинського педуніверситету), заповідні урочища. З них 2 об'єкти загальнодержавного значення загальною площею 2052 га: гідрологічні заказники “Дорогинський” – 1880 га (Ічнянський р-н) та “Кравчукове болото” – 172 га (Ніжинський р-н). Площа об'єктів місцевого значення перевищує площу об'єктів загальнодержавного значення, у відсотках це становить 56 % до 44 %. Слід відмітити, що переважають гідрологічні заказники, їх на території налічується 6 (2 загальнодержавного значення та 4 – місцевого).

Нами на території басейну р. Удай досліджено раритетну компоненту флори, яка становить 28 видів, більшість з яких охороняється на територіях природно-заповідного фонду. Наводимо деякі з цих видів.

Види із Додатку I Бернської конвенції: *Aldrovanda vesiculosa* L. та *Ostericum palustre* (Bess.) Bess.

Види, занесені до Червоної книги України (2009): *Aldrovanda vesiculosa* L., *Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo, *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo, *Dactylorhiza maculata* (L.) Soo, *Lilium martagon* L., *Listera ovata* (L.) R. Br., *Platanthera bifolia* (L.) Rich., *Epipactis atrorubens* (Hoffm. ex Bernh.) Schult., *Epipactis hebeborine* (L.) Crantz, *Iris sibirica* L.

Види, які занесені до регіонального списку Чернігівської області, серед яких є дуже рідкісні: *Carex hartmanii* Cajand, *Lemna gibba* L., *Salix myrsinifolia* Salisb. тощо.

При аналізі представленості рідкісних видів на ПЗФ різних категорій нами встановлено, що на територіях ПЗФ не охоплено охороною 10 видів (36 %), серед яких види, які охороняються на загальнодержавному та регіональному рівнях.

В результаті досліджень рослинності, проведених на території межиріччя нами виявлено ряд територій, які можуть бути запропоновані як перспективні природно-заповідні території даного регіону, з метою запобігання порушенню розвитку природних екосистем.

Наприклад, в Ніжинському районі невеликий лісовий масив, який розташований на південний-схід від с. Галиця. Масив включає ділянки, на яких домінують угруповання груп асоціацій *Querceta frangulosa*, *Tilieto-*